

strófák száza során olyan ügyesen és szívesen alkalmazta a dialógust, itt föladta. Alig hihető, hogy nem tudott volna megbirkózni a föladattal. A széphistória, ahogy ma bírjuk, egy nagyon gondosan fölépített műalkotás. Bevezető strófái és a befejezés is szépen simul a főtörténethez. Nem a fordító, a mű nem bírta volna el a végén a történethez szervesen nem illeszkedő, Múzsával folytatott Dialógust.

A Historia bevezető szakaszaiból és a Cupido-leírást körülvevőkről eddig azt tartottuk, hogy azok a fordító önálló hozzátoldásai. Valójában valamennyinek pontos latin megfélelője összeszedegethető az Eurialus-elbeszélést megelőző ajánlólevelekből és az Epistola revocatoriából. A Pataki Névtelen következő sora például:

„Testeket rúttítja, végre lakkeket is
pokolba bétaszítja”

a Piusnál idézett Prudentius-versben így hangzik:

„Corpora tu maculas, animas in tartara mergis”.

Az itt elmondottakkal a Pataki Névtelen és forrásának kapcsolatában ugyan valamelyest tovább jutottunk, de az út csak újabb kérdések erdejébe vezet.

Ha Patakon volt egy ilyen bővített Eurialus-szöveg, akkor abból Dobó Jakab a Cupido-leírást már 15 éves korában is lefordíthatta. Akkor talán mégiscsak az ő verse rejtőzik a széphistóriában. Az egyedül a kolozsvári 1592-es kiadásban levő 1577. évet tartalmazó kolofon vajon nemcsak erre a Cupido-versre vonatkozik-e? Hiszen látjuk, ez is Aeneas Sylvius szövege alapján készült. Talán ezután a későbbi évek folyamán vállalkozott az egész mű lefordítására. De vajon egy gyakorlattal nem rendelkező verselő eltávolodik-e annyira mintájától, az egyébként Balassitól is annyira kedvelt dialógustól.

Ennek a föltételezésnek ellentmond az, hogy Balassi már korai, 1578 tájára helyezett verseit a „Lucrétia” (a mi Lucrétiank?) nótájára írta. Ekkor tehát már az egész művet ismerte magyarázul.

A Dobó Jakab énekére írt ellenverset mai tudásunk szerint 1588 tájára tesszük. Akkor pedig már a széphistória egy, de esetleg két nyomtatott kiadása is Balassi kezében lehetett. Képzelnék csak el amint olvasgatja a szuszékból asszonyi leleménnyel kimentett és végül mégiscsak célját elérő Eurialus lelkes ujjongását:

... „Bezzeg nagy bolondság
volt, barátim, éntőlem,
Hogy illy szerencsére egy asszony kezébe
bíztam volt az én fejem ...

III. 104.

Bezzeg nagy bolondság volt akkor én bennem
ha mostan meggondolom.”

III. 109.

„Bezzeg nagy bolondság volt ...” — de hiszen Balassi is így kezdte a Dobó Jakab éneké ellen szerzett verset. És az ő kezében még ott volt a költőtárs műve. A téma is, az indítás is az Eurialus-históriából való. Balassi kettős célzása talán mégiscsak Dobó Jakab szerzőségére utalna?

Vagy Balassi saját korábbi verseit idézve játszik, felel a Cupido-verset ugyancsak lefordító Dobó Jakabbal? Voltaképpen saját magával, mert Júlia reménybeli rabja megtagadja a Juditok, Krisztinák, Lucrétiaik egykori bajnokát.

„Bezzeg nagy bolondság volt ...” — A filológia itt nem, majd csak a Múza segít!

Ritókéné Szalay Ágnes

Adalékok Balassi utolsó lengyel útjához és kapcsolataihoz

Balassi Bálint, miután 1589 nyarán befejezte régi és új verseinek összeállítását, a „maga kezével írt könyvet”, súlyos lépésre szánta el magát — a hazájából való kibujdosásra. A lépés fontosságát hangsúlyozza Illésházy gyakran idézett levele Balassi hirtelen távozásáról 1589 szeptemberében (tehát a lengyelországi tatár betörést követő első komolyabb ütközet után), amely beszámol arról, mi készítette a költőt arra, hogy elhagyja szülőföldjét „egészen egyedül, lóra ülven éjnek idején”, hozzátéve még: „írt nekem is, hogy ha addig meg nem hal, négy évig nem jön Magyarországra”.¹ Illésházy István ugyan nem említi ebben az Ernő főhercegnek

¹ Balassi Bálint összes versei, szép magyar comoediája és levelezése. Bp. 1974. 404 l.

írott levélben, de mi tudjuk, miért mert Balassi vállalkozni erre a kockázatos lengyel útra — politikai szempontból ugyanis ellenséges cselekedetnek minősülhetett abba a Lengyelországba kivándorolni, ahol egy Habsburg-trónkövetelő alig egy évvel korábban szenvedett megsemmisítő vereséget — azért, mert meghívták „a török háborúba”. Méghozzá nem is akármely: Báthori bíboros, a lublini nádor (Mikolaj Zbrzydowski) és Wesselényi Ferenc.² Ez, a Zamojszki lengyel kancellárhoz írt levélben megadott sorrend, úgy hisszük, nem véletlen: Balassi mindig is Báthori-párti volt, érzelmileg sokkal erősebben kötődött Báthoriakhoz, mint a Habsburgokhoz. 1585-ben megfogalmazott végrendeletében Báthori István lengyel királyt hagyta meg felesége gyámjával „könyörögvén Ő Felségének az élő Istenért, hogy tekintse meg az én szegén megölt atyámnak szolgálatját és barátságát”.³ A lengyel király, akit Balassi valaha szolgált, egy évre rá meghalt, de Lengyelországban maradt gazdag és befolyásos unokaöccse, Warmia püspöke, Báthori András bíboros. Nincs okunk kételkedni afelől, hogy *elsőnek* ő hívta Balassit Lengyelországba; lehetséges, hogy már 1589 nyarán Erdélyben találkoztak. Báthori András ugyan 1588-tól már püspöki székhelyén, az akkor Heilsbergben (ma Lidzbark Warmiński) lakott, de gyakran volt távol egyházközségétől, így például 1589 folyamán két ízben is járt Erdélyben és csak 1590 őszén tért vissza Warmiába.⁴

Wesselényi Ferencet Balassi minden bizonnyal személyesen ismerte, hiszen Báthori István főkamarása, Lanckorona és Dembnó (lengyelesen: Dębno) ura már 1576-ban jelen volt Dancka ostrománál, ahonnan apja halála miatt Balassinak haza kellett térnie. Bár Wesselényi megmaradt az új király, III. Zsigmond szolgálatában, befolyása a régi Báthori-hívek fokozatos háttérbe szorulásával csökkent, s így feltehetőleg Báthori András (és később Zamojszki) támogatására volt szüksége, hogy Balassit és más katonai szolgálataira hajlandó magyarokat meghívhasson „a török háborúba”. Annyit mindenesetre tudunk, hogy a lengyel zsoldba szegődött volt egri hadnagy szívesen látott vendég volt Wesselényiek dembnói kastélyában, s hogy hónapokig időzött itt és Krakkóban, Mars szolgálata helyett Cupidó csapdájába esve. Változatosan szép és izgalmas manierista versciklust, a Celia-ciklust köszönhetjük Balassi dembnói vesztéglésének. Wesselényiné Szárkándi Anna (Bekes Gáspár özvegye) abban a korban lehetett, amikor az asszonyok kettőzött érdeklődéssel reagálnak minden férfi figyelmére — hogyan állhatott volna ellent a férfias, jókiállású, művelt, s ráadásul személyét versekben magasztaló magyar vendégnek? Dembnó nincs túl messze Krakkótól (mint Waldapfel kimutatta,⁵ Krakkótól keletre, Tarnów irányában fekszik), de III. Zsigmond idejében az országgyűlések már mind Varsóban voltak, s így ott volt az 1590 tavaszára összehívott szejm is; enyhe íróniával azt mondhatnánk, míg Wesselényi a köz ügyét szolgálta, Balassi — az ügyek alakulására várva — Cupidóét.

Ezen az 1590 márciusában megtartott szejmen még igencsak napirenden volt a háború ügye. A helyzet 1589 nyarán és őszén volt a legsúlyosabb — a krími tatárok betörései szeptemberben már Lwówot fenyegették, a tatárok mintegy hatvanezer embert fűztek rabslájjá. Zamojszki gyorsan 6000 főnyi sereget szervezett a régi Báthori-hadjáratok veteránjaiból és a Kamionka folyónál megverte a tatárokat.⁶ Ezzel a közvetlen veszély ugyan elmúlt, de Zamojszki nem adta föl a török elleni megelőző hadjárat tervét és a fentemlített országgyűlésen sikerült is megszavaztatnia a háborús fejadót és az újoncállítást. Zamojszki kb. harmincezer főnyi hadsereget akart föllátni, elsősorban zsoldosokból; a lengyeleken kívül még a kozákokra és nagyobb létszámú magyar gyalogságra is számított.⁷ Ezzel a hadsereggel akart aztán a kancellár a Havasföldre nyomulni és a Duna mentén fölvenni a harcot a törökkel. Nem állt azonban szándékában a háború kikényszerítése (bár a hadseregszervezés kétségtelenül az ő politikai pozícióját erősítette III. Zsigmonddal szemben), ezért követeket küldött IV. Henrik francia királyhoz, valamint Erzsébet angol királynőhöz, közvetítésre kérve fel őket. A háború megakadályozásában végül fontos szerepe volt az angol diplomáciának, amely annak érdekében, hogy biztosítsa a zavartalan lengyel gabonaszállítást Hollandiának, latbavetette befolyását a szultánnál.⁸ 1590 végére már nyilvánvaló, hogy nem lesz háború a törökkel. Ez a diplomáciai győzelem azonban Zamojszki számára taktikai veszteséget jelent; a byczynai ütközetet követő néhány évben *de facto* ő az úr Lengyelországban, a király figyelmét svéd ügyek foglalják le, ingadozik a lengyel trón megtartása és a Svédországba való visszatérés között. Viszont a lengyel rendek egy része nem nézi jó szemmel Zamojszki hatalmának növekedését, s bár az 1590/91-es téli szejmen még az ő politikája érvényesül, személyi kérdésekben már ekkor ellentétbe kerül a királlyal, aki meghíúsítja terveit — erre még később, Báthori Andrásal kapcsolatban visszatérünk.

² Uo. 408.

³ Uo. 358.

⁴ Dr. A. EICHHORN: Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands. Mainz, 1860. 369.

⁵ WALDAPPEL József: Irodalmi tanulmányok. Bp. 1957.

⁶ Kazimierz LEPSZY: Rzeczpospolita Polska w dobie sejmów inkwizycyjnych. Kraków, 1939. 88.

⁷ Uo. 144.

⁸ The New Cambridge Modern History. Vol. III., Cambridge, 1968. 396.

Arra a kérdésre, mit csinált Balassi 1590 folyamán, egy-két tényen kívül találgatásokra vagyunk utalva. Azt, hogy 1590 tavaszán Dembnóban volt, az egyik Celia-versből lehet kikövetkeztetni („Kiben az kesergő Celiáról ír”, ahol az „oly keservesképpen Celia s oly szépen / sirt öcse halálakor” alighanem Báthori Grizeldisz halálára utal;⁹ márpedig Grizeldisz, Zamojszki fiatal felesége, 1590. március 14-én hunyt el Zamoščban. Balassi május 9-én Dembnóból ír Zamojszkinak, de nagyon valószínűnek tartom, hogy ugyanennek az évrnek a júniusában Balassi átment Zamoščba, Báthori Grizeldisz temetésére. Itt nemcsak az erdélyi rendek képviselői (Bocskay István, Csáky Gergely) jelentek meg, hanem Báthori András bíboroson, valamint Wesselényi Ferencen és feleségén kívül többen „a még István király halála után lengyel földön maradt magyarok közül”.¹⁰ Ha Balassi ekkortájt még Dembnóban vendégeskedett, szinte elképzelhetetlen, hogy ne ment volna el erre a temetésre, hiszen tudjuk, büszke volt a Báthoriakkal való távoli atyafiságára, arról már nem is beszélve, hogy Grizeldisz temetése fontos társadalmi eseménynek számított. Ha ekkor bemutatták Zamojszkinak, aki még nem adta föl háborús terveit, a kancellár bizonyosan további türelemre és várakozásra intette.

Ami a várakozás idejét kellemessé tevő társaságot illeti, abban Balassi aligha szűkölködött, még ha nem is vesszük komolyan Balassi Ferenchez intézett levelének „urakra s hercegekre” vonatkozó kitételét. Verseinek tematikájából és utalásaiból kikövetkeztethetően a „Szép magyar Comodia” szerzője fesztelenül mozoghatott három különböző társadalmi körben: a főurak és a király tisztjei, s katonái között; a tudós papok és humanisták, valamint a műlatos diákok és könnyűvérű lányismerőseik társaságában. Mindhárom társaságból akadt bőven Krakkóban és környékén, ahol Balassi 1590 nyarat-őszét töltötte — Szárkándi Annának háza volt Krakkóban, ez a „Pod Baranami” nevű ház a főtér sarkán, ahol Anna asszony borkimérest is tartott, lehetett a költő főhadiszállása, egyébiránt pedig főleg a Báthori-Zamojszki párt híveinek társaságában forgolódhatott, Zebrzydowskinál éppúgy vendégeskedhetett, mint Mikolaj Firlej krakkói vajda kastélyában. Mégis, egyszerűsítésnek erzem Gerédy Rabánnak ezt a mondatát: „A tervezett katonáskodás helyett nagyuraknál vendégeskedett, a duhaj lengyel nemesek életét élte, közben olvasgatott, így például Machiavellit is . . .”¹¹ Télen Balassi nyilván többet olvasott, mint nyáron vagy ősszel, amikor vadászni is lehetett járni, s adatok híján azt sem könnyű eldönteni, mennyit volt „duhaj lengyel nemesek” és mennyit, tegyük föl, Báthori bíboros és környezetének tudós társaságában. Mielőtt azonban rátérnénk Báthori András és Balassi Bálint feltételezett kapcsolatának tárgyalására, talán nem haszontalan szemügyre vennünk Balassinak a korabeli lengyel irodalommal szemben elfoglalt álláspontját.

Balassi a humanizmus és a protestáns patriotizmus légkörében nőtt fel, s jöllehet önérzetesen emlegette azt, hogy fordításaival a magyar nyelvet gazdagítja („magyar nyelven is meg lehetne ez, az mi egyéb nyelven meglehet”), mégis modellje mindvégig a latin nyelvű műköltészet maradt, s Ovidius és Propertius, Marullus és Angerianus az „igazi” költők. Udvarló, vagy más magasabb témájú és választékos nyelvvezető verseiben Balassi őket igyekezett utánozni és felülmúlni, jóllehet „latrikánus” verseinek ritmusát inkább népszerű olasz vagy német dalminták sugallták. Az újlatin költők mellett haszonnal forgatta még Balassi az újabb olaszokat — bár inkább Castellettit, mint Tassót —, de a többi európai nyelv irodalmát kevéssé ismerte, vagy ha ismerte, nem tartotta egyenrangúnak sem a latinéval, sem az olaszéval. Kegyes iratot fordított ugyan németből, s egyes verseihez lengyel nótajelzéseket adott meg, de sem a korabeli német, sem a lengyel nyelvű műköltészet nem érdekelte igazán. Mindkét nyelvet jól beszélte, de meggyőződésem, hogy a lengyelt (a szűkebb házatáján beszélt szlovák nyelvjárással együtt) amolyan „házi” nyelvnek tekintette. Vajon miért érdekelte volna, hogyan alkalmazzák a kortárs lengyel költők anyanyelvükön Petrarca sablonjait vagy Propertius fordulatait? A kor legnagyobb lengyel költőjét, Jan Kochanowskit tehát ha ismerte is hallomásból, annak műveit, az 1580-ban illetve 1584-ben kiadott latin nyelvű versgyűjteményeken („Lyricorum libellas” és „Foricoenia sive Epigrammatum libellus”) kívül aligha forgatta. Szövegkritikai vizsgálatok egyelőre még nem támogatják azt a föltevést, hogy Kochanowski bármilyen formában hatott volna a magyar költőre. Hasonlóságokat, párhuzamokat ugyan találunk, például Balassi Magyarországhoz intézett búcsúversének utolsó versszakára nagyon hasonlít Kochanowski „Do swych rymów” c. *fraszka*-jához, a *Fraszki* második könyvéből.¹² A versek fölzebevetésével való fenyegetőzés azonban — amit a költő amúgy sem vesz komolyan — kedvelt humanista fordulat lehetett, mint ahogy a hasonlóság egy másik Balassivers („Az Dobó Jakab éneke ellen szerzett ének”) és egy másik Kochanowski-vers nyitóképe között (*Fraszki*, II. 94: „O Milości”) sem lehet bizonyíték hatásra, hiszen az említett Balassi-vers alapötlete Angerianusra megy vissza.¹³ Mind Kochanowski, mind Balassi fordított

⁹ Balassi Bálint összes művei. I. Összeállította ECKHARDT Sándor, Bp. 1951. 264.

¹⁰ Dr. VERESS Endre hagyatéka az MTA irattárában, Ms. 433. 35.

¹¹ GERÉDY Rabán: Janus Pannóniustól Balassi Bálintig. Bp. 1968. 503.

¹² Lásd ECKHARDT jegyzetét, Balassi Bálint összes művei. I. 257.

¹³ Balassi Bálint összes művei. I. 231.

Dávid zoltáiraiból, de ezt Kochanowskin kívül a kor más lengyel költői is megtették (Rej, Lubelczyk), s Balassinak szenvedélyes filológusnak kellett volna lennie ahhoz, hogy összevesse saját Buchanan-parafraízait Kochanowskinak ugyancsak Buchanan alapján készült zoltárfordításával.

Kikkel érintkezhetett hát utolsó lengyelországi tartózkodása idején Balassi? Olyan humanistákkal, akik valamilyen oknál fogva közel álltak vagy Zamojszkihoz, vagy Balassi talán legfontosabb lengyelföldi pártfogójához, Báthori Andrásához. Ezek közé tartozott Joachim Bielski, akinek magyarról a kapcsolataira Waldapfel József kutatásai derítették fényt: Bielskinek még 1577-ben napvilágot látott egy Balassi János halálát gyászoló, nürnbergi kiadású epicédiuma, amit a Balassi családnak, tehát együttesen Andrásnak, Bálintnak és Ferencnek ajánlott. Waldapfel óvatosan úgy vélte, nincsen rá bizonyítékunk, hogy Bielski ismerte volna Balassi Bálintot,¹⁴ Eckhardt viszont felveti a gondolatot, vajon nem ő szolgáltatott apjáról adatokat Joachim Bielskinek epicédiumához?¹⁵ Bielski ugyanis írt egy szatirát a Báthori Istvánnal dacoló danckaiakról, s tudjuk, hogy Balassi elkísérte a királyt Dancka alá. Eckhardt feltevését cáfolja azonban az a tény, hogy Bielski nem volt jelen Dancka ostrománál; az ostrommal kapcsolatos eseményekről csak másodkézből értesült, mert abban az időben éppen Anspachban járt követségben a brandenburgi örgrófnál.¹⁶ Ha 1576-ban nem is, 1590-ben Balassi és Bielski találkozhattak Krakkóban, de függetlenül attól, ez a találkozás megtörtént-e vagy sem (Bielski ekkortájt falun lakott, egy Gieraltowice nevű helységben az oswiecimi járásban, onnan látogatott be időnként titkári teendőit elvégezni a fővárosba), szinte biztosra vehető, hogy a magyar költő ismerte Joachim Bielski latin nyelvű műveit. Bielski nemcsak Báthori Istvánhoz írt, a kor szokása szerint, köszöntő verseket, majd a király halála után Báthori Andrásnak ajánlott négyrészes gyászéneket¹⁷ („Nenia”), de alig van a Báthori-Zamojszki körnek olyan jelentősebb személyisége, akihez ne intézett volna verset: magához a kancellárhoz, annak feleségéhez, Báthori Grizeldiszhez, Mikolaj Firjelhez, sőt még Wesselényiné fogadott fiához, Bekes Lászlóhoz is. Bielski kliense volt Zamojszkinak, akit számos versében hőrozként ünnepelet („O pater salve patriae, o Polonae / Gentis immortale decus . . .”), sőt egy mitológiai utalásokkal megtéyzelt költeményben vigasztalta a kancellárt és Grizeldiszt, akinek 1589 augusztusában, Zamojszki távollétében halva született lánygyermeké.¹⁸

Joachim Bielskit a kor olvashatóbb újlatin költői között tartják számon; Tadeusz Bienkowski jeles alkalmi költőként jellemzi, aki tipikusan későhumanista felkészültséggel, tiszta latinsággal és jó arányérzékkel versel, főleg Horatius, Vergilius és Ovidius nyomdokain.¹⁹ Mint már korai művei, így Balassi János-epicédiuma is mutatják, Bielski alapvető témája a török elleni harc, amit a kereszténység föladataának tart; ez megfelel Báthori István nagyszabású, de megvalósulásra már nem kerülő terveinek, illetve Zamojszki 1587 utáni politikájának. Ezért nem különös, hogy Bielski latinul és lengyelül is megverseli a 1589-es tatár támadás legnevesebb áldozatát, a Baworownál 1589 augusztusában kis seregével hősiessen harcoló és a csatában elesett vezért, Jakub Struś. Struśról számos vers születik ebben az időben, jelentőségét a kortársak kissé föl is nagyítják, amolyan lengyel határvidéki Zrinyi csinálnak belőle, de ennek természetesen politikai, agitáció szerepe van: a költők Zamojszki politikáját népszerűsítik és igazolják már-már barokk fordulatokkal. Bielski latin nyelvű horáciuszi ódáján kívül egy lengyel nyelvű epicédiumot is írt Struśról („Pamiętka p. Jakóbowi Strusowi, staroście chmielnickiemu, nie bez żalu napisana”), amely „érzelmi mélységével és igaz hazafias aggodalmával” kiemelkedik a többi Struś-versek közül.²⁰ Ha Balassi egyáltalán olvasott valamit lengyelül ez idő tájt, Bielski rendkívül időszerű művét alighanem olvasta. Vagy esetleg azt a másik Struś emlékének szentelt művet, amit egy fiatal erdélyi humanista, Kolozsvári Jeremiás adott ki Krakkóban 1590-ben.

A mű teljes címe „Epicidium Generosi et Fortissimi Viri Jacobi Strussi, a Scythis dum patriam strenue defenderet, atrociter interfecti”. A szerzőről keveset tudunk, illetve annyit azért mégis, hogy mint az egy másik epicédium-gyűjteményből kiderül, Kolozsvári Jeremiás ez időben a jezsuiták növendéke volt Braunsbergben. Az epicédium Horatiusból meríti mottóját („Dulce est pro patria mori”), a szerző Zamojszkihoz írt ajánlásában Tyrtaeus példájára hivatkozik, majd arra, hogy barátai valósággal kényszerítették rá, hogy „csekély tehetsége eme zsenge gyümölcsseit” nyomtatásban is közlétegye. Maga az epicédium eléggé szokványos

¹⁴ Pamiętnik Literacki. Vol. XLVII, Z. 1–2 (1956) 473.

¹⁵ ECKHARDT Sándor: Balassi-tanulmányok. Bp. 1972. 99.

¹⁶ J. NOWAK—DŁUZEWSKI: Okolicznościowa poezja polityczna w Polsce. Pierwsi królowie elekcyjni, Pax, 1969. 216.

¹⁷ Lásd Joachimi Bilscii Carmina Latina. Szerk. Th. BIENKOWSKI, PWN, 1962. 106–107.

¹⁸ Uo. 142.

¹⁹ Uo. 40.

²⁰ Polski Słownik Biograficzny. II. Kraków, 1936. 63. Bielski e műve 1589-ben vagy 1590-ben jelent meg.

modorban énekl meg a tatárok (akiket következetesen „szittyák”-nak nevez) támadását és Jakub Struś halálát, aki Krisztus nevében s a haza védelmében áldozta életét. Kolozsvári, amikor Struśt, mint „a haza legszentebb áldozatát” (*patriae sanctissima victima*) emlegeti, már egy új vallásos, a humanista patriotizmustól eltérő hazafisáideált állít az olvasó elé, egy olyan ideált, amelynek első képviselője a lengyel költészetben Mikolaj Sep Szarzyński volt, aki „teljesen azonosította a lovagi kötelességet a vallással”.²¹ Błoński, akitől ez az idézet származik, meg is jegyzi: Seppel és a jezsuitákkal kezdődik a „Lengyelország — a kereszténység védőbástyája” motívum évszázados karrierje; érdekes módon ugyanez a gondolat magyar vonatkozásban éppen Balassinál fogalmazódik meg először költészetünkben: „Ő én édes hazám, te jó Magyarország / Ki kereszténységnek viseled paizsát . . .”

De vegyük sorra Balassi vélt vagy lehetséges lengyelországi ismerőseit. Joachim Bielskin és Báthori István udvari történetíróján, Reinhold Heidensteinen kívül találkozhatott az ugyancsak királyi titkári poszton, majd később Zamojszki titkáráként működő Piotr Cieklińskivel, aki 1597-ben egy Plautus-darab ötletes fordításával szerzett nevet magának. Ciekliński Erdélyben is járt, őt küldte Zamojszki Báthori Zsigmondhoz Grizeldisz halála után, hogy Grizeldisz hagyatékával elszámoljon. Ugyancsak a Zamojszki-körhöz tartozott a Simon Simonides néven európai hírnevet szerző költő Szymon Szymonowicz 1558–1629), aki ekkor még, Zamojszki humanista elvárásainak megfelelően, elsősorban latinul verselt, majd később részt vett a zamości akadémia megszervezésében. S végül szintén Zamojszki kliense volt, s feltehetőleg gyakran megfordult Krakkóban az a Jan Zawicki, aki megverselte az 1588-as byczynai győzelmet és gördülékeny versben lengyelre fordította George Buchanan *Jephtes* című latin drámáját (1587). Lehet, hogy Balassihoz hem jutott el ennek a fordításnak a híre, de ő is foglalkozott a Buchanan-dráma lefordításának gondolatával, talán el is készült belőle egy részlet, s így nem lehetetlen, hogy módját ejtette Krakkóban a rokon érdeklődésű humanista költőtársával való megismerkedésnek . . .

Minthogy Balassi nem vezetett naplót, s ebből az időszakból viszonylag kevés levele maradt fenn, a fentieket illetően találgatásokra vagyunk utalva; ami azonban Báthori Andrásval való kapcsolatát illeti, más a helyzet. Nem mintha a warmiai püspök leveleiben utalt volna Balassi Bálinttal való ismeretségére, de egyrészt a korábban idézett Balassi-levél, másrészt más, közvetett nyomok alapján biztosra vehetjük, hogy a bíborosnak fontos szerepe volt nemcsak Balassi „kibujdosásában”, hanem további utazásaiban lengyel földön, sőt a tervezettnél korábbi hazatérésében is. Mielőtt azonban rátérnénk ennek a kérdésnek a tárgyalására, foglalkoznunk kell a braunsbergi jezsuita gimnázium (kollégium) és pápai kollégium történetével, különös tekintettel Báthori András kapcsolataira ezzel a kollégiummal.

A braunsbergi (braniewói) kollégiumot Hosius (lengyelesen: Hozjus) bíboros, a lengyel ellenreformáció egyik legkiemelkedőbb alakja alapította 1564-ben, de az iskola csak 1565 elején kezdte meg működését. Ez volt a jezsuiták első iskolája Lengyelországban, jöllehet a braunsbergi lakosság túlnyomórészt németajkú volt, maga Warmia csak 1466 óta tartozott a lengyel koronához. A *Collegium Hosianum*-nak hívták mellett konviktum, valamint papképző szemináriumot állítottak fel, s 1578-tól pápai kollégium is működött Braunsbergben. A tanárok közt kezdetben sok volt az idegen: németek, csehek, sőt még egy skót jezsuita is akadt köztük, de az évek folyamán egyre inkább nőtt a lengyel születésű jezsuiták száma, s az 1583-ban itt oktató atyák többsége már lengyel anyanyelvű volt.²² Az ötosztályos középiskolában nyelvtanon, retorikán és költészetben kívül görögöt, német nyelvet, sőt matematikát is tanítottak — ez utóbbi ritkaság volt a kor iskoláiban. A tanév megnyitásakor, illetve ünnepek alkalmából a tanulóifjúság többnyire erkölcsi-vallásos célzatú latin nyelvű szindarabokat adott elő, de Báthori István szmolenszki hadjárata idején a lengyel fegyverek győzelmét is szindarab bemutatásával ünnepelték.²³

Báthori András bíboros, mint a warmiai püspökség koadjuktora, első ízben 1585-ben látogat el Braunsbergbe Reszka társaságában; ekkor megtekinti az „Euripus” című, gyakran játszott iskoladrámát, amit a kollégium színjátszói adnak elő.²⁴ A bíborost, aki maga is a pultuski jezsuiták neveltje volt, érdekelte a kollégium munkája, s mielőtt Kromer halála után, 1589 márciusában megkapta a warmiai püspökséget, kettős figyelemmel kezdett el foglalkozni a braunsbergi iskolával. A pápai kollégium, ahová protestánsokat is fölvettek és ahol nem kellett papi ruhát hordani, főleg skandináv és más nemzetiségű (porosz, rutén, magyar stb.) ifjak részére létesült; itt 1580-tól kezdve már voltak magyaországiak és erdélyiek,²⁵ de nagyobb

²¹ Jan BŁOŃSKI: Mikolaj Sep Szarzyński a początki polskiego baroku. Kraków, WL, 1967. 219.

²² Ks. S. ZAŁĘSKI: Jezuitci w Polsce. T. IV, Cz. I., Kraków, 1905. 8.

²³ Ks. Ludwik PIECHNIK: Gimnazjum w Braniewie w XVI w. Nasza Przeszłość, T. VII. (1958), Z. 7, 25. l.

²⁴ Uo. 47–48.

²⁵ Vö. G. LUHR: Die Matrikel der päpstlichen Seminar zu Braunsberg 1578–1778. Braunsberg, 1925–27, a Monumenta Historica Warmiensis 11. kötetében.

számban csak Báthori István halála után, pontosabban 1588/1589-ben kezdtek jönni, Báthori András befolyásának erősödése idején. Mint a G. Luhr által közzétett matrikula adatai mutatják, 1588 és 1589 folyamán a pápai kollégium huszonöt új növendékéből tizenhárom magyar volt — nyolc „Transylvanus”, három „Ungarus” egy „Siculus” és egy „Pannonius” — s 1590-ben a névsor újabb tíz, 1591-ben újabb hat magyar és erdélyi névvel gyarapodott. Ezzel kapcsolatban idéznünk kell Luhr jegyzeteit: „... werden in Jahr 1589 8 Transylvanen ins päpstliche Seminar auf Veranlassung des Bischofs aufgenommen ... Im Jahr 1595 wurden 6 Siebenbürgische Studenten auf Kosten des Bischofs unterhalten. Von ihnen ist nur Wolfgang Apafi als päpstlichen alumnus nachweisbar, die andern müssen wir als Schüler des Collegs betrachten.”²⁶ Vagyis Dr. Luhr nem tud elszámolni öt, Báthori András költségén taníttatott erdélyi diákkal, s feltételezi, hogy ezek nem a pápai, hanem a rendes jezsuita kollégiumban tanultak; ezt erősítik meg egyébként a korabeli, Braunsbergben kiadott latin nyelvű versgyűjtemények, amelyekben számos olyan magyar névre bukkanunk, amely nem szerepel a fentemlített matrikulában. Teljességgel igazolják ezek az adatok Szepszi Csombor Márton feljegyzését a jezsuiták „szép és nevezetes” kollégiumáról, ahol „,eleitől fogva az Magyar Urfiak főképpen az Erdeliek tanultak”,²⁷ de mint már céloztunk rá, a rendelkezésünkre álló adatokból kitétni, hogy soha annyi magyar és erdélyi fiú (protestánsokat is beleértve, akik közül néhányat az atyák a tanulmányok folyamán megtérítettek) nem tanult Braunsbergben, mint Báthori András warmiai püspöksége idején. S hogy mennyire szíven viselte a fiatal kardinális ennek a kor oktatási átlagszínvonalát messze meghaladó intézménynek a támogatását, mutatja egy 1590-ből származó, igen érdekes adat. Eszerint az a többek, így Campano, Possevino és Marcin Kromer által is támogatott terv, hogy a braunsbergi kollégiumot egyetemi rangra emeljék, Báthori látogatásakor újra felmerült. Miután Warmia új püspöke megtekintett egy a Hosius és Kromer működését dicsőítő latin színdarabot, kifejezte a kollégium bővítésére és egyetemmé való átalakítására irányuló óháját, s erre a célra alighanem bizonyos pénzüsszeget is kilátásba helyezett, mint az egykorú krónikás írja: „azonnal rokonszenvet és bőkezűséget mutatott a terv iránt”.²⁸ 1592-ben, tehát két évvel később, ennek eredményeként indult meg Braunsbergben a filozófia, valamint az erkölcsi és polémikus teológia oktatása. Később aztán a kollégiumból mégsem lett egyetem — talán azért, mert túl közel volt hozzá Wilno új egyeteme, amely magához vonta a legjobb jezsuita tanárokat Braunsbergből — de ez már nem Báthori András jóindulatán múlott.

1590 táján a braunsbergi jezsuita kollégium már jelentős kulturális vonzerővel bírt a lengyel és más nemzetiségű diákok számára. Erős katolikus szívet jelentett a többségében protestáns porosz lakosság tengerében, s az iskolának állnia kellett a versenyt olyan kifutó protestáns iskolákkal, mint például a danckai vagy az elbingai (elblagi) gimnázium. A braunsbergi alumnusok között megtaláljuk a lengyel főnemesei családok fiait is; így Skarga egyik leveléből tudjuk, hogy Mikolaj Zembrzydowski — a lublini vajda, Balassi ismerőse — is itt végzett.²⁹ A Collegium Hosianum kifutó könyvtárának egy részét a svédek 1626-ban hadizsákmányként magukkal vitték (Braunsbergből és Poznańból összesen 1500 könyvet raboltak), s Trypućko meg Kromer könyvtárából³⁰ már némi fogalmat alkothatunk a könyvtár gazdagságáról. Egyébként 1589-től Braunsbergben nyomda is működött. Jan Saxo alapította, aki három év alatt 16 könyvet adott ki; utána 1593-ban két kiadvány jelent meg „haeredes Joannis Saxo” szignóval, majd 1598-tól Schönfels nyomdája biztosította a braunsbergi könyvkiadás folytonosságát.³¹ Jan Saxo-féle könyvek között van néhány, amely különös figyelmet érdemel — nem annyira az irodalmi színvonalnak köszönhetően, hanem azért, mert kiderül belőlük, kik voltak a braunsbergi iskola diákjai között azok a magyarok, akik elég jól verseltek latinul ahhoz, hogy egy-egy alkalmi versgyűjteménybe bekerüljenek.

Az első ilyen braunsbergi kiadvány szerzője egy bizonyos Paulus Forró, akit irodalomtörténetírásunk Háportoni Forró Pál néven tart számon; néhány évtizeddel később Bethlen Gábornak lett udvari történetírója és magyarra fordította Curtius Rufus Nagy Sándor-históriáját.³² Forró Pál, aki magát „Nobilis Transylvanus im Collegio Braunsbergensi”-nek nevezte, a bibliai Jóból szóló, zengetes című művét („De Admiranda Iobi Fortissimi Malorum Necopinatum Tolerantia, Breve et Pium Poema”, Saxo, 1590) pártfogójának, Báthori Andrásnak ajánlja

²⁶ LUHR: i. m. 182.

²⁷ Szepszi Csombor Márton összes művel. Bp. 1968. 170.

²⁸ Annuae Prov. Pol. 1590 (ARSI Pol. 50. k. 68) Idézi Ks. L. PIECHNIK a Nasza Prezeszłość-ban közölt cikkében, 48—49.

²⁹ Uo. 66.

³⁰ A svéd anyagot József TRYPUĆKO adta ki: Polonica Vetera Upsaliensia. Uppsala, 1958. Kromer listáét közli Ks. Jan OBLĄK a Studia Warmińskie 1968-os számában. 9—15.

³¹ K. KOROTAJOWA: Oficyna Braniewska 1589—1773. Olsztyn, 1964. 5.

³² Arról, hogy Forró Pál Braunsbergben tanult, már hírt adott HERPEI János Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. I. Bp.—Szeged, 1965. 195., majd órá hivatkozva KOVÁCS Sándor Iván: Szepszi Csombor Márton összes művel. 29.

és ajánlásában megindokolja, miért ír éppen Jóbról: azért, mert a sokat próbált bibliai hős sorsa aktuális ebben a világban, ahol háborúk és polgárháborúk dúlnak, s a baj és nyomorúság bármelyik pillanatban rázódulhat a gyanútlan ember fejére. Forró rutinos verselő, három könyvön át szövi hexametereit az állhatatos Jóbról és elég termékeny is: a braunsbergi diákok 1590 és 1591 folyamán kiadott mindhárom versgyűjteményében szerepel. Ezek közül az *In Nova Tyberis cum Istula Commercio* című vegyes versgyűjtemény (Trypucko katalógusában a 641. számot viseli) érdekessége, hogy Forró Pálon kívül még négy-öt magyar diaktól van benne vers, úgy mint Kolozsvári Jeremiástól, Székelypéteri Andrástól (Andreas Petri-Siculus), Bornemissa Gergelytől és Dormann Tamástól³³ — „magyargyanús” nevek még a „Petrus Madier” (Magyar?) és a „Thomas Zechius” (Szécsi?). Közülük Kolozsváriról már hallottunk, Bornemissa Gergely lehet, hogy Báthori István vitéz katonájának, Bornemissa Jánosnak a fia; a többiekről nem tudunk semmi közelebbit. Lényegében ugyanezek a nevek szerepelnek abban az epicédium-gyűjteményben, amit a két Tuczyński testvér halálára adtak ki Braunsbergben, ugyancsak 1591 folyamán.³⁴ A gyűjtemény mottóját egyébként Kolozsvári Jeremiás Strus-epicédiumának befejező sorai adják meg. Érdekes módon a Luhr-féle matrikulában sem Háportoni Forró Pál, sem Kolozsvári neve nem szerepel, bár lehet, hogy mindketten, de Forró különösen becsben álltak Báthori Andrásnál. Forróknak néhány évről későbből fennmaradt egy hosszú, latin nyelvű üdvözlő verse a warmiai püspökhöz, aki őt — mint azt Bethlen Farkas egy feljegyzése bizonyítja — különféle bizalmi feladatokkal látta el.³⁵ Amikor Balassi megfordult Braunsbergben, biztosra vehetjük, hogy a tudós atyák társasága mellett szívesen elbeszélgetett ezekkel az erdélyi ifjakkal, akiket a latin poétika és retorika mellett nyilván a magyarországi s erdélyi állapotok is érdekelték. És talán az is, hogyan vélekedik a magyar vendég Machiavelli haszonnal forgatható írásairól. Amit alighanem magától a bíborostól, Báthori Andrástól kapott ajándékba, a Rimaynak küldött másik könyvvel együtt. Báthori András szeretett könyvet ajándékozni: amikor 1593-ban Berzeviczy Márton meglátogatta Heilsbergben, barátsága jeléül vendégét gyönyörű könyvvel ajándékozta meg.³⁶

Egy múlt századi lengyel történétőr, Niemcewicz így ír Báthori Andrásról: „A király [Báthori István] halála után megmaradt Báthoriak közül a lengyelek leginkább a bíborost szerették, ő ugyanis István király életében állandóan Lengyelországban lakott, megtanulta nyelvünket és szokásainkat, s különösen tudott alkalmazkodni ezekhez, valamint a lengyel jellemhez . . . Kiváló értelme, természetek ritka szépsége és számos erénye . . . nagyon is mellette szóltak, de az erényesek jóindulatát tönkretette a felforgatók makacssága.”³⁷ Báthori András karrierjét királyi nagybátyja egyengette: miután a Pultuskban tanult ifjút kinevezette miechowi prépostnak, kiküldte Rómába, ahol Báthori András már 1584-ben megkapta V. Sixtus pápától a bíborosi kalapot, s műveltségével, nyájasságával, ékesszólásával és nem utolsósorban bőkezűségével üngyszólván mindenkit elkápráztatott. 1586-ban újra Rómában járt, Báthori István titkos üzenetével — a török elleni háború megszabású tervéről volt szó, amiben Báthori a pápa támogatására számított — itt érte nagybátyja halálának híre, amelyre sűrűn visszatért Lengyelországba.³⁸

Niemcewicz fentebb idézett utalása, különösen az utolsó mondat, csak akkor nyer értelmet, ha tudjuk, hogy azokra a feltevésekre vonatkozik, amelyek szerint Zamojszki Báthori Andrást szerette volna megtenni királynak, de javaslata a kemény Báthori-uralomtól berzenkedő lengyel nemesség egy részének olyan mérvű ellenállásába ütközött, hogy a kancellár végül is elállt a jelöléstől és az özvegy királynő, Anna Jagiello jelöltjét, Vaza Zsigmondot kezdte támogatni.³⁹ Meglehet, a fiatal bíboros trónésélyei soha nem voltak túl nagyok, de jelöltként szóba került 1587-ben csakúgy, mint 1590 közepe táján, amikor Zamojszki teljes joggal attól tartott, III. Zsigmond „henrikesen” mond búcsút a lengyel trónnak, vagyis megszönik és a trónt Habsburg Ernő főhercegre ruhazza át.⁴⁰ Báthori András ekkor már teljesjogú lengyel állampolgár volt, 1589 áprilisában kapott indigenátust a szejmtől, Warmia püspöke lett és ha a királyságra nem is, a krakkói püspökségre, amit az idős és gyengélkedő Piotr Myszkowski foglalt el, minden bizonnyal pályázott. Tudta azt is, Zamojszki mindent megtesz annak érdekében, hogy Mysz-

³³ Dormann alighanem szepesi, de mindenképpen észak-magyarországi német diák, aki szintén Báthori költségen került Braunsbergbe. Vö. J. KOLBERG cikkével Verz. d. Vorlesungen des Königl. Lyceum Hosianum zu Braunsberg. Som. S. 1910. 23.

³⁴ In Obitum Nobilissimi . . . adolescentis, Petri a Wedel Tuczyński Epicedia. Braunsberg, 1591, Trypucko-nál Nr. 685, de megvan az Ossolineumban is.

³⁵ Idézi Dr. Jos ph KOLBERG: Beiträge zur Geschichte des Kardinals und Bischofs von Ermland Andreas Báthory. Braunsberg, 1910. 76.

³⁶ VERESS Endre: Berzeviczy Márton. Bp. 1911. 194.

³⁷ J. U. NIEMCEWICZ: Dziejże panowania Zygmunta III-ego. Warszawa, 1819. I., 52.

³⁸ A bíboros második római útját és visszatérését Ausztrián és Észak-Magyarországon keresztül Hunyadi Ferenc (Franciscus Hunniadinus) énekelte meg Ephemerone, seu Itinerarium Bathoreum, Krakkó, 1586. c. kissé terjedős latin költeményben.

³⁹ Ludwik BAZYLOW: Siedmiogród a Polska 1576–1613. Warszawa, 1967. 56.

⁴⁰ K. LEPSZY: i. m. 202, 208, és 212.

kowski halála esetén őt nevezzék ki erre a politikai szempontból fontos és igen nagy (évi 200 000 tallér) jövedelemmel bíró tisztségre. Ezt bizonyítja egyébként Zamojszkinak egy 1591 januárjában tett nyilatkozata; amikor udvari orvosa, Bucella kérdésére, hogy ki lesz az új király, ha Zsigmond valóban elmegy Svédországba, a következőket mondta: „Báthori bíboros meglegszik a krakkói püspökséggel, az erdélyi vajda túl fiatal... marad tehát Ernő főherceg.”⁴¹ Körülbelül ekkor állott zenitjén Báthori András csillaga és önbizalma.

Igaz, nem túl sokáig. III. Zsigmond, aki trónját köszönhette Zamojszkinak és Báthori Boldizsárnak (akik Byczynánál megverték a trónkövetelő Miksa főherceg csapatait), nem tartozott a hálás természetű emberck közé. Bár megígérte Zamojszkinak, hogy a pápa által is támogatott Báthori András kapja majd meg a krakkói püspökséget, amikor 1591. április 5-én Myszkowski halálával a püspöki szék megüresedett, úgy döntött, inkább saját politikai céljait egyengeti és a saját „emberét” ülteti bele. Báthori András nem volt az egyetlen jelölt, de a király a többi jelöltet is mellőzve, Jerzy Radziwill vilnai püspök mellett döntött. Radziwill nem örvendett különösebb népszerűségnek Lengyelországban, kíméletlen ellenreformátor volt, egy újabkori történész „tipikus litván mágnás”-nak, „ellenszenves, öntelt szibaritá”-nak jellemzi.⁴² Fontos diplomáciai szolgálatokat tett viszont a királynak, s mintegy elenszolgáltatósul kapta a krakkói püspökséget; az is mellette szólt (a király szemében), hogy Radziwill Habsburg-párti és Zamojszki-ellenes volt. Jóllehet Zamojszki hívei, így Zebrzydowski lublini vajda (maga is buzgó katolikus), valamint Tylicki országnagy Báthori Andrást támogatták, s végül 1591 május elején Krakóba érkezett maga a kancellár is, hogy rábírra a király ígéretének betartására — mindhiába, Radziwill lett az új krakkói püspök, s ezt július elsején ki is hirdették. Meg kell jegyeznünk, hogy ekkorra már a viszony meglehetősen elmergesedett a király és Zamojszki között. A krakkói püspökség ügyének közvetlen előzménye az a szenátusban elhangzott szóváltás volt az 1590/91-es téli szejmen, ami az alkancellári tisztség betöltésével kapcsolatban pattant ki. A király erre a tisztségre nem Zamojszki jelöltjét, hanem Jan Tarnowskit nevezte ki, mire a kancellár szemébe vágta: „királynak és nem zsarnoknak választottak meg a lengyelek.”⁴³ Zamojszki ellenezte a királynak azt a tervét is, hogy Habsburg-királylányt vesz feleségül, s amikor ez mégis megtörtént 1592 májusában, a kancellár, bár meghívták, nem jelent meg III. Zsigmond és Ausztria Anna esküvőjén.⁴⁴

Báthori András levelei és egyéb megnyilatkozása arról vallanak, rendkívüli módon lesújtotta és felbőszítette mellőzése a krakkói püspökség betöltésében; évekig nem tudta magát túltenni rajta. Közvetlenül kihirdetése után XVI. Gergely pápához írt levelében igen éles hangon támadja a királyt „szőszegése” miatt, s felteszi a kérdést, vajon közönséges pénzéség vagy megvesztegetés készítette a királyt Radziwill kinevezésére.⁴⁵ Mint Malaspina pápai nuncius jelentéséből kiviláglik, a harc Zamojszki és Báthori valamint a „regalisták” és király között még 1592 nyarán is tart, a király lemondással fenyegetőzik; az ellentétek annyira amennyire csak 1593 őszére simulnak el, amikor a király a czerwiński apátságot adja Báthori Andrásnak.⁴⁶ De 1591 tavaszán a bíboros úgy érzi, a király megalázta és elárulta őt; eddigi bizalma az emberekben és saját csillagában meginog, megfogyatkozik.

Mint már korábban utaltunk rá, Báthori András azok közé a katolikus főpapok közé tartozott, akikben a jezsuita nevelés még nem fordult szembe a humanizmus eszményeivel. Igen olvasott ember és nagy művészetpártoló hírében állott: Rómában Palestrina neki ajánlotta motettjeinek ötödik füzetét, Borromeo-érek bíboros titkára, egy Giovanni Botero nevű olasz humanista, ugyancsak neki ajánlotta 1584-ben Milánóban kiadott *Del dispregio del mondo libri cinque* című művét.⁴⁷ Báthori András könyvszeretetét bizonyítja, hogy amikor az első olasz útjáról visszatért Lengyelországba, az ott vásárolt 23 ládányi holmi közül mintegy hét könyvvel volt tele.⁴⁸ Veress Endre közli a bíboros heilsbergi könyvtárának árverési jegyzékét és a könyvtár állományát mintegy 400 kötetre becsülve megjegyzi: „Báthori András magyar kortársai, illetőleg XVI. századi katolikus főpapjaink közül senki nálánál nagyobb könyvtárat nem gyűjtött”, így Telegdi Miklósnak és Náprági Demeternek is kisebb volt a könyvtára.⁴⁹ Ez a heilsbergi gyűjtemény egyébként kitűnő: A klasszikusok (Arisztotelész, Platon, Plutarkhosz, Cicero) mellett Warmia püspökének van Bonfinije, van könyve Erasmustól, van hat kötet Scaligere; Bembo levelei mellett megvannak Marcus Antonius Muret beszédei is (Zamoj-

⁴¹ Uo. 286.

⁴² Uo. 84.

⁴³ Uo. 246.

⁴⁴ J. NOWAK—DLUŻEWSKI: Okolicznosciowa poezja polityczna w Polsce. Zygmunt III. Pax, 1971. 68—69.

⁴⁵ Nuncz. Pol. 31. f. 57. idézi dr. J. KOLBERG: Beiträge... 36.

⁴⁶ Encyklopedja Powszechna. T. II. Warszawa, 1860. 1016.

⁴⁷ Lásd VERESS Endre: Báthory István király. Bp. 1937. 254. és 252.

⁴⁸ VERESS Endre: Báthori András b. püspök könyvtára. Bp. 1905. 8.

⁴⁹ Uo. 21.

szkihoz hasonlóan Báthori András is levelezett ezzel a korában nagy hírvé francia humanistával — a hitvitázó irodalmat viszont teljességgel mellőzi. Olasz, német és magyar nyelvű könyveit nem sorolja föl a lajstrom, de tudjuk máshonnan, hogy míg Pultusban tanult, „Erdélyből Boldizsár bátyja hozott neki magyar tárgyú műveket és kéziratokat”.⁵⁰ Mivel fennmaradtak magyar nyelven írt levelei, nem kétséges, hogy olvasott is magyarul — talán már 1589 előtt eljutottak hozzá Balassi kéziratban keringő versei.

Báthori András püspök rezidenciája Heilsbergben volt, itt tartotta legtöbb könyvét is, is nem lehetetlen, bár nincs rá adatunk, hogy Balassi a bitorost Heilsbergbe is elkísérte. Azt ugyanis az eddigi alapján szinte biztosra vehetjük, hogy Balassi elsősorban a bitoros ösztönzésére hagyta el Krakkót és látogatott el az „Océánium partján” fekvő Braunsbergbe, ahol Báthori András társaságában, de az is lehet, hogy nélküle volt egy ideig a *Collegium Hosianum* vendége. Ezt a körülményt egyetlen innen fennmaradt s Rimay által részben közölt levelében nem említi — érthető okból, hiszen sem Ernő főherceg, sem mások szemében nem lehetett a legjobb ajánlólevél, ha valakit Zamojszki barátja és a Habsburg-ellenes csoport egy olyan személyisége mint Báthori András pártfogol! Erre vonatkozhat az a célzás is a fentemlített levélben, hogy „akik az én mostani szarandokságomnak eredetét, igaz módját és állapotját nem tudják, azok közül sokkal rágalmazással szólnak felőlem”.⁵¹ Maga a bitoros sokat utazgatott, így Braunsbergben kívül gyakran járt Fromborkban, Elblagban és Malborkban, néha Gdańskban (Danckában) is megfordult, de Warmia területén legszívesebben Heilsbergben és Braunsbergben időzött. 1590 július közepéig Varsóban volt, Braunsbergben (alighanem koraósszel) megtekintett egy színelőadást és csak 1590. szeptember 16-án érkezett vissza Heilsbergbe.⁵² Itt nem maradt sokáig, mert már október 10-én Miechówból (tehát Krakkó közeléből) ír Báthori Zsigmondnak és ugyanez év decemberében részt vesz a varsói országgyűlésen is;⁵³ amikor ez a következő év januárjának közepén véget ér, megint fölmege Heilsbergbe (1591. január 20-i keltezéssel ír innen a pápának), majd február 27-én Braunsbergben találjuk, ahonnan magyar nyelvű levelet ír Boldizsár bátyjának. Ekkor nem lehetett a legjobb egészségi állapotban, mert orvosságul „termés aranyat” kér bátyjától, ami úgy mond „reszketéstől és fájástól, nyilallástól és pleuritistól, gutttától próbált medicina”.⁵⁴ S végül, ha emlékezünk Myszkowski halálának időpontjára, tudjuk, hogy 1591 áprilisában a bitoros már Krakkóban van, s ott (illetve Miechówban) is marad ugyanaz év nyaráig.

Egy korabeli térképre vetett pillantás meggyőzhet bennünket arról, hogy ha Varsóból Heilsbergbe menet az utazó lengyel felségterületen akart maradni, át kellett haladnia Braunsbergben. Warmia püspökének pedig, mint jeleztük, volt oka, hogy megálljon ebben a városban: a jezsuiták munkáján kívül érdekelhette őt pártfogoltjának előmenetele is. Hogyha pedig személy szerint rokonszenvezett Balassi Bálinttal, akit többek között ő hívott meg az egyre húzódozó „török háborúba”, nagyon valószínű, hogy még ő warmiai egyházkerületét látogatta, a vendéget télidőre a jezsuiták gondjaira bízta. Mivel a háború ügye éppen az 1590-91-es téli szejmen zárul le véglegesen, a hadsereg elmaradt zsoldjának kifizetése is itt rendeződik,⁵⁵ Balassinak január után nincsen „katonai” oka arra, hogy továbbra is Lengyelországban maradjon, s ha mégis még pár hónapig marad, emögött megint csak a warmiai püspök vendégiszerezetét véljük látni. Lehet, hogy maradt volna még tovább is, ha Báthori András megkapja a krakkói püspökséget; az új politikai konstellációban azonban, amely kedvezőtlenül alakult mind Zamojszki, mind a warmiai püspök számára, jobbnak látta, ha hazatér. Hazatérését 1591 nyarára tehetjük; „Pallashoz azonban nem lett hűtlen, ezekben az utolsó években mind nagyobb teret foglal el életében . . . a tudós irodalom tanulmányozása”.⁵⁶ És a braunsbergi kollégiumban töltött időszak (inkább hetek, mint napok) sem múlt el nyomtalanul; az Esztergomnál súlyosan megbesésült, a már haldokló Balassi meghagyja Dobokay páternek, hogy fiát „a Társaság iskolájába küldje, hogy ott a nyolcéves gyerek a katolikus vallással és tudománnyal elteljék”.⁵⁷

A fenti adalékok többsége inkább a kultúrtörténeti és irodalomtörténeti háttér megrajzolásánál lehet hasznos; Balassi Lengyelországban írt verseit, amelyek minőségileg is újat jelentenek lírájában, szántszándékkal figyelmen kívül hagytam. Úgy hisszük azonban, a háttér aprólékos megrajzolása segít megvilágítani egy filológiai Balassi-problémát — a Balassa (Radvánszky) kódex két verse szerzőségének kérdését. Ezt a két verset a Varjas-féle szövegű kiadás 132. és 133. oldalain találjuk, a nótajelzés mindkét vershez „Legyen jó idő”, s az első vers sorkezdő betűi a BATHORI akrosztikónt alkotják.

⁵⁰ VERESS: Báthory István király, 245.

⁵¹ Balassi Bálint összes versei. Bp. 1974. 414.

⁵² A. EICHHORN: Zeitschrift für die Geschichte und Alterthumskunde Ermlands. Mainz, 1860. 369.

⁵³ LEPSZY: i. m. 238.

⁵⁴ VERESS Endre hagyatéka . . . Ms. 419, II. 620.

⁵⁵ LEPSZY: i. m. 250—251.

⁵⁶ KLANICZAY Tibor (szerk.): A magyar irodalom története 1600-ig. Bp. 1964. 453.

⁵⁷ Balassi Bálint összes versei . . . 439.

Ezeket a verseket Eckhardt nem vette föl kritikai Balassi-kiadásába; még a „kétés” jelzetű versek közé sem, s nyilván az akrosztikon miatt Ecsedi Báthory Istvánt tartotta szerzőjüknek, bár azért a jegyzetekben hozzátette „persze a szerző lehet más Báthory is”.⁵⁸ A kérdés azóta is tisztázatlan maradt. Pedig véleményem szerint — ha nincs is rá közvetlen bizonyítékunk — hivatkozhatunk körülményekre és stílusjegyekre is, amelyek Ecsedi Báthory István szerzősége ellen és Balassi, illetve talán Báthori András bíboros szerzősége mellett szólnak.

Báthory Istvántól, Ecsed urától nagyon kevés hiteles szövegünk maradt fenn; egy vallásos meditáció, amit Toldy még 1870-ben kiadott,⁵⁹ valamint két verse, amit Toldy után legutóbb a *Régi Magyar Költők Tára, XVII. század* első kötete is közölt. Ennek a két versnek az alapján úgy tűnik, Ecsedi Báthory István fölöttébb gyengén verselt. Mindkét költeményét nyolcasokban írta, elég kezdetleges rímekkel; a „Noé fát készít bárkának” kezdetű vers ritmusa kétszer is nagyot döccen. Van ugyan bizonyos hangulati hasonlóság Ecsedi Báthory István vallásos meditációja és a Boldog az ki akarsz lenni . . .” mondandója között — mindkettőben van valami a *Vanitatum vanitas* hangulatából, de igen nagy különbséget érzek a hangulat kifejezésére szolgáló művészi eszközökben. A „BÁTHORI” akrosztikonú vers nemcsak szabályos tizenkettésekben van írva, hanem olyan költői invencióra mutat, aminek nyoma sincs ecsedi Báthory más fennmaradt verseiben.

Balassi lenne tehát e vers szerzője? Valószínűnek tartom, hogy igen. Több versét ismerjük, amely tizenkettésekben íródott (pl. az „Animum ingratitude” és a „Szarándoknak vagy bujdosónak való ének” címűeket), s bár a „Boldog az ki akarsz lenni . . .” nem bővelkedik költői képekben, ez nem szól feltétlenül Balassi szerzősége ellen, hiszen írt ő argumentáló, Istennél érvelő verseket is. A „BÁTHORI” vers hét versszaka között van egy, ami azonban nagyon költőien, Balassi-módon cseng: „Hertelen el mulo hizelkedő világ, / Chak arniekot mutatc, mint az fel vett verag / Kivantatod magad tavasszal mind zöld agh, / Maga minden dolgod neked chak alnoksagh.”⁶⁰ A „zöld ág” Balassi kedvelt motívumai közé tartozik; igaz, ebben a kontextusban másutt nem találjuk meg nála, de itt éppen váratlan hangulati alkalmazása teszi rendkívül érzékletessé a képet. A versszak szókészletének többi részét („hertelen(ség)” és „álnokság”) is alkalmazza másutt Balassi. A következő versszakban a világ csalárdsága és hitegetése ellen inti lelkét: „Oh en szegeni lelkem, utald hat ezeket, / El ne tebolycza ez uilag eszedet, / Mert ez sokat ighér, hitegett tegedet, / De nem adhat semmit, söt gonoszra vezet.”

Ritka hang ez Balassinál; ő még amikor töredelmes szívvel vezelek, akkor is előre tekint, új erőf gyűjt, Isten segedelméért fohászkodik, „áldd meg fejemet / ki bízik benned” írja — Istenhez. Itt valaki másról van szó, arról, akinek a költő azt tanácsolja: „Bízzék⁶¹ lelked egyedül csak az Istenben”. A vers címzettje szerintem Báthori András bíboros. Akinek egyetlen igazán sebezhető pontja — „kevélyesége”, vagyis szinte fejedelmi önzert és becsvágya volt. Ezt a verset Balassi 1591 tavaszán írhatta neki, vigasztalásként, akortájt, amikor elűtötték a krakkói püspökségtől pártfogóját.⁶² A „Boldog az ki akarsz lenni . . .” érdekes egyezést mutat azzal a Báthori Andrásnak ajánlott Botero-művel, amit már korábban említettünk, a *Del Dispregio del Mondo*-val, amelynek „öt fejezete arról tanít, miként kell a világot szeretni, mily kicsiny a föld az éghöz képest . . . s hogy a világ semmit sem ad csalódás és fáradság nélkül”.⁶³ Könnyen lehet, hogy a bíboros adott egy példányt Botero könyvecskéjéből Balassinak, aki mintegy a mű költői változatának, summájának szánta moralizáló versét.

Az ezután következő vers nótajelzése „Alia ad Eandem notam”, ezzel a sorral kezdődik: „Segetsegül hilak teged io Istenem”,⁶⁴ s hangulatában eléggé eltér az előzőtől, a bölcselkedő-didaktikus hangvételt átadja helyét a szorongásnak, a szenvedélyesen személyes könyörgésnek. Ez a vers beleillik abba a könyörgés-sorozatba, amelyet Eckhardt kiadása 89–92. sorszámmal jelölt, s amelyek közül 90., 91. és 92. hiányzik a Balassa-kódexből; időrendben tehát közvetlenül a lengyelországi istenes versek után kell következnie. Szerintem két tényező utal itt Balassi szerzőségére. „Basiliscus szemű alnok ellensegim” írja a negyedik versszakban, „miert dühökdtök en Títkos Hoherim / Achitophel lelkő maga ajánloim / kik által alliatok mindenben utaim”.⁶⁵ Valóssággal kiugrik belőle az „Ahitophel” szó. Ki volt Achitophel? Dávid király tanácsadója, aki később Absolonhoz párolt; az ő tanácsára tett Absolon olyan lépéseket, amelyek

⁵⁸ ECKHARDT: Balassi Bálint összes művei. I. 277.

⁵⁹ Értekezések a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztálya Kőréből 1867—1869. Bp. 1970. I. 9., 49—101.

⁶⁰ RMKT, XVII. század I. Bp. 1959. 249.

⁶¹ A Balassa-kódexben *hizik* áll, amit Szilády és Dézsi „bízzék”-nak ír át, vö. Balassa-kódex, szerk. VARJAS Béla. Bp. 1944. 132.

⁶² Van több példa ilyen másnak írt akrosztikonos versre: lásd Nyéki Vörös Máttyás „Bornemlissa” és Madách Gáspár „Hadadi Wesselényi Ferenc” akrosztikonját. Magyar költők, XVII. század, Bp. 1956. 135. és 198.

⁶³ VERESS Endre: Báthory István király. 252.

⁶⁴ Balassa-kódex. 132.

⁶⁵ Uo. 133.

lázadóból visszavonhatatlanul trónkövetelővé tették.⁶⁶ Aki tehát az „Achitophel” jelzővel élt, annak nemcsak az Ótestamentumot kellett jól ismernie, hanem ezen belül még Dávid király történetét is. Mármost az „Ó én kegyelmes Istenem” kezdősorú, valószínűleg Braunsbergben írt Balassi-vers három versszakon át foglalkozik — nem Dávid zsoldáiraival, hanem a történeti Dávid király személyével: „Rége Dávádót Saultúl / Szabaditád s mentéd bútúl” majd a rákövetkező versszakban: „Ellened való sok vétkem / Mint Dávidé olyan nékem”.⁶⁷ Balassi tehát azonosítja magát Dáviddal, nemcsak a zsoldáros, hanem a történeti Dáviddal is, s ez szinte természetesen módon adhatja szájára az „Achitophel lelkő” jelzőt — ellenségei gonosz tanácsadók, akik nemcsak javaira: életére törnek.⁶⁸

A másik fontos versszak a kilencedik. Írjuk át ezt, s rendezzük verssorokba:

„Hallgass meg ezekben Jehova engemet,
Hogy ne lássa ellenség veszedelmemet,
Tekintsd a keresztfán keresett érdemet,
Óvd szegyenvallástól én szegény fejemet.”⁶⁹

Ebben az idézett versszakban szerepel két, Balassi vallásos verseire általában jellemző mozzanat: Krisztus keresztfa-váltásának említése és a „szegyenvallástól” való félelem hangoztatása. Mint egy korábbi versében, a „Hymnus Secundus”-ban írta: „Orcámról töröld el szép vitézségekkel / szegyent, kit mégis vallok”,⁷⁰ a három rövid lengyelországi istenes versben pedig megint csak különös jelentősége van a „szegyen”-nek. Felmerül persze a kérdés, miért hagyták ki a későbbi nyomtatott Balassi-kiadások mindkét fentebb tárgyalt verset — azért, mert a szerkesztők nem ismerték a Balassa-kódex tartalmát, vagy azért mert a vers kézírata elkallódván, más vagy mások (Báthori?) szerzőségére gyanakodtak?

Mert természetesen fennáll az a lehetőség is, hogy mindkét verset maga Báthori András írta. Illésházy, Báthory Boldizsár és mások példája mutatja, hogy a XVI. század végén a műveltebb magyar főuraktól nem volt idegen az alkalmi, főleg vallásos versírás. Báthori András ilyen képességeiről eddig nem tudunk, de nem lehetetlen, hogy életének egy nehéz órájában ő is írt magyar verset, s hogy a fenti két költeményt Balassi hozta haza Lengyelországból, s az ő hagyatékából került a Balassa-kódex másolójának a kezébe. Ez a körülmény persze megmagyarázná, miért maradt ki a két vers a későbbi, rendezettebb Balassi-kiadásokból.

Feltevésünket megerősítené, ha sikerülne példányokat találni Báthori András magyar nyelvű könyveiből, vagy olyan nyomokat levelezésében, amelyek a Balassival feltételezett szorosabb kapcsolatra mutatnák. Ez a tanulmány tehát inkább csak felveti, mintsem véglegesen megoldja e kapcsolat kérdését, amelynek jelentős szerep jutott abban, hogy Balassi utolsó lengyelországi tartózkodása idején „Márstól” és „Cupidótól” végül „Pallás”, a tudományok és a lélek palléroztatása felé fordult.

Gömöri György
(Cambridge)

Machiavelli-hatás Balassi költészetében

(Az istenes versek kronológiájához)

(A) Balassi Bálint 1588—91-es lengyelországi bujdosó útja során eljutott Braunsbergbe is, s az ottani jezsuita kolostorban és iskolában tanulmányokat folytatott.¹ A költő braunsbergi tartózkodásának pusztán egy dokumentuma maradt Rimay Jánoshoz írt s a kolostorban 1591. újesztendején keltezett levele. „Kegyelmednek új esztendőbeli kedveskedő ajándékom emlékeztire küldtem két könyvet is. Elolvastván mindvégig Kegyelmed, kérem Kegyelmedet, írja meg felőlők való tetszését és opinióját. Igazán írhatom Kegyelmednek, hogy semmi írás-olvasásból efféle politikai tiszteken igazgatása módjában annyit én nem okosodtam, mint ez egymással ellenkező két autornak írásából. Küldtem Kegyelmednek magam elméje faradékból

⁶⁶ Vö. Encyclopaedia Biblica (szerk. T. K. CHEYNE & J. Sutherland Black). Vol. I. A—D, London, 1899. 102.

⁶⁷ Balassi Bálint összes versei, 154.

⁶⁸ Ellenérveként felhozható, hogy Dávidra való utalást már Balassi első nyomtatásban megjelent művében, a Fűves Kertecskében is találunk, pl. Balassi Bálint összes művei, II. Bp. 1955. 23. és hogy ebből a könyvből volt példánya Ecsedi Báthory Istvánnak is; mégis, úgy érezzük, Balassinál a Dávid királlyal való költői azonosulás különösen erős és jellemző vonás.

⁶⁹ Szövegű kiadását lásd Balassa kódex. 133.

⁷⁰ Balassi Bálint összes versei. 124.

⁷¹ ECKHARDT Sándor: Balassi az Óceánus mellett. Balassi-tanulmányok. Bp. 1971. 97—104.